

Francouzští osvícenští filozofové přejali od Angličanů zejména myšlenku, že ve vědeckém pokroku je zárodek pokroku společenského, a důsledně ji rozvinuli; uvedme alespoň Voltaira, Charlese de Montesquieu, Denise Diderota, Clauda Adriena Helvétia a Jeana Baptista d'Alembert.

Osvícenství našlo v Německu silnou odezvu. Tu dokumentuje i existence proosvícenských časopisů. Vycházely především v Berlíně, který můžeme bez nadsázky nazvat baštou německého osvícenství. Jedním z takových časopisů byl například "Berlinisches Journal für Aufklärung". Bezesporu nejvýznamnějším byl však v tomto směru "Berlinische Monatschrift", který vycházel v letech 1783-96. Jako ideál si jeho vydavatelé zvolili hesla "Eifer für die Wahrheit" (zanícení pro pravdu) a "Liebe zur Verbreitung nützlicher Aufklärung und zur Verbannung verderblicher Irrtümer" (láska k šíření prospěšného osvícení a k vyobcování zhoubných omylů). Nejvýznačnějšími přispěvateli tohoto časopisu byli Immanuel Kant, z jehož pera pochází patnáct příspěvků, a Moses Mendelssohn, jenž přispěl osmkrát.

Moses Mendelssohn (1729-86) také na půdě berlínského měsíčníku otevřel diskusi k problémům osvícenství, a to svým příspěvkem "*Über die Frage: was heisst Aufklärung?*" z roku 1784. Zásadním tvrzením obsaženým v jeho příspěvku je konstatování, že vzdělání, kultura a osvícenství (Bildung, Kultur und Aufklärung) jsou základními modifikacemi společenského života; tyto tři prvky definuje jako účinky péle a úsilí lidí zlepšit jejich společenský stav. Dále vytváří mezi těmito třemi pojmy hierarchii a určuje jejich vzájemné vazby. V závěru varuje před zneužitím osvícenství, které podle by jeho názoru oslabilo cit pro morálku a vedlo k zatvrzení smyslu, egoismu, bezvěrectví a anarchii.

Ve stejném roce, tedy v roce 1784, vychází v časopise "Berlinische Monatschrift" stať Immanuela Kanta (1724-1804) "*Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*" Zajímavá je přitom skutečnost, na niž upozorňuje sám Kant v závěrečné poznámce, že totiž při psaní této stati, která vznikla o dva měsíce později než Mendelssohnův text, ještě jeho článek neznal. Přesto oba dospívají téměř k totožným závěrům, snad s tím rozdílem, že Mendelssohn používá spíše metody induktivní, zatímco Kant pracuje spíše s dedukcí. Kantova definice osvícenství, již prezentuje v úvodu své stati, se stala jednou z jeho nejproslulejších sentencí. Říká, že osvícenství je vykročení člověka z jeho jím samým zaviněné nedospělosti (selbstverschuldete Unmündigkeit- tento termín překládán též jako nesvéprávnost). Heslem osvícenství stanovuje "měj odvahu používat svůj vlastní rozum!" Kant dále uvádí, že k osvícení není třeba ničeho jiného než svobody. Vidí ji v tom, že člověk bude ve všem užívat veřejně svého rozumu. Naproti tomu soukromé užívání vlastního rozumu lze podle něj značně omezit, aniž by bylo bráněno pokroku osvícenství. Soukromým užíváním rozumu chápe přitom jeho užívání v nějaké občanské funkci či v úřadě - zde je tedy třeba dle jeho mínění více poslouchat. Jeho důraz na svobodu projevu se tedy v podstatě omezuje na

veřejné užívání rozumu. Kantovo rozlišování mezi privátním a veřejným používáním rozumu vzniklo pod zřejmým vlivem Jeana Jacquesa Rousseaua (rozlišení pojmů citoyen a bourgeois) a odpovídá podle našeho názoru do značné míry také Mendelssohnovu rozlišení člověka jako takového a člověka-měšťana, o němž jsme hovořili výše.

Velmi zajímavý je Kantův vztah k revoluci. Píše, že revolucí se lze snad zbavit osobního despotismu nebo vykořisťování a zvláště, nikdy jí však nedosáhneme opravdové reformy smýšlení. Přes tato slova byl Kant paradoxně trvalým zastáncem francouzské revoluce jakožto klíčového kroku na cestě k dospělosti lidstva. Další zajímavou skutečností je, že Kant namísto revoluce prosazuje ne evoluci, ale reformu; ta je podle něj možná skrze otevřenou vědeckou diskusi mezi učenými. Na otázku: žijeme v osvíceném věku? odpovídá: ne, ale jistě žijeme ve věku osvětování, neboli ve věku Friedricha (Zeitalter Friedrichs). Ztotožňuje tedy šíření osvícenství s panovnickými principy pruského krále Friedricha II. To, že Friedrich šíří osvícenství takřikajíc opřen o velmi dobře vycvičené vojsko, označuje jako paradox, který však nijak není na závadu věci - král tak podle něj může říci mnohem lépe než republika: rozumujte, jak chcete a o čem chcete, ale poslouvejte!

K vrcholným reprezentantům osvícenství v Německu patří kritik, dramatik a filozoficko-teologický publicista Gotthold Ephraim Lessing (1729-81). Jeho "*Worte über die Wahrheit*" pocházejí z teologické kontraverze v roce 1777. Klade zde hlavní důraz na hledání vlastní cestou v dobrém úmyslu, proti předsudkům. Vyslovuje myšlenku, že pravda nedělá cenu člověka; ne její vlastnictví, ale její hledání.

Vztahem člověka v procesu osvícenství k Bohu se zabýval též evangelický teolog a kněz působící v Berlíně Andreas Riehm (1749-1807). Svým spisem věnovaným osvícenství se dostal do konfliktu s pruskou vládou a později byl nucen odejít do exilu, přestože chválil Prusko jako jeden z nejosvícenějších států. Tento zastáncem osvícenství věnoval mj. pozornost vlivu osvícenství na fungování státu. Jeho dílo "*Über Aufklärung*" z roku 1788 je koncipováno stylem podobným svou květnatostí kázání, obsahuje řadu otázek, často řečnických, řadu přirovnání apod. Osvícenství charakterizuje Riehm jako potřebu lidského rozumu. Staví se proti despotickému způsobu vlády. V tomto směru chválí Josefa II. Klade si otázku, zda existují hranice osvícenství; konstatuje, že osvícenství hranice nemá. Čím širší je sféra působnosti osvícenství, tím šťastnější je podle jeho názoru stát a jeho panovník. Klade silný důraz na občana státu - zde se opět objevuje měšťanský, protiaristokratický tón.

Mezi razantní zastáncem osvícenství patřil též Christoph Martin Wieland (1733 - 1813). Tento známý romanopisec, jenž byl často nazýván básníkem rokoka, byl současně vydavatelem příspěvků z oblasti poesie, vědy, kulturní kritiky a politiky, jenž vycházely v letech 1773 - 1810

pod názvem "Teutsche Merkur". Kromě svých příspěvků sympatizujících s francouzskou revolucí je také autorem článku "*Sechs Fragen zur Aufklärung*" z roku 1789. Spojuje v něm svérázným způsobem osvícenské vědomí zodpovědnosti se značným stupněm ironie. Osvícenství má vnášet světlo do věcí. Světlo ducha má pak rozeznávat správné od špatného, dobré od zlého.

K německým jakobínům a radikálním zastáncům francouzské revoluce a osvícenství patřil Johann Benjamin Erhard (1766-1827). Jeho kniha "*Über das Recht des Volks zu einer Revolution*" vyšla v r 1795, byla ale ve stejném roce zakázána ve Vídni, Lipsku a Mnichově.

Osvícenství však mělo v Německu i své odpůrce. Jedním z nejvýznamnějších protiosvícenců byl Johann Georg Hamann (1730-88), inspirátor Johanna Gottfrieda Herdera a hnutí Sturm und Drang. Protiosvícenství bylo osvícenci pejorativně nazýváno "Schwärmerei" (blouznění); tento termín patří k jednomu z klíčových slov 18. století a přenesl se na morálku, náboženství a umění; znamenal nechat se ovládat temnými představami a pocity; J. G. Hamann byl jedním z reprezentantů tohoto hnutí. Zjednodušeně lze říci, že "Schwärmerei" předjímá romantismus. Problém "blouznění" byl hojně diskutován Lessingem, Wielandem, Schillerem i Goethem. Osvícenské filozofy nazýval naopak Hamann lživými proroky. Psal vehementní polemické spisy proti M. Mendelssohnovi a I. Kantovi, s nimiž byl osobně spřátelen.

Filosof, teolog a kritik Johann Gottfried Herder (1744-1803) nepatřil k horlivým zastáncům osvícenství. Zasloužil se spíše o rozšíření hnutí Sturm und Drang v Německu. Přesto chápe osvícenství jako neoddelitelnou součást humanity člověka. Ve svých Dopisech (*Briefe zur Beförderung der Humanität* z let 1793-97) se zabývá mj. i dvěma hlavními postavami osvícenství - Josefem II. a Friedrichem II., stejně jako kolébkou osvícenství, francouzskou revolucí. V dopise *Wort und Begriff der Humanität* se zabývá právy a povinnostmi člověka.

Básník a spisovatel Friedrich Schiller (1759-1805) byl nejprve nadšen ideály francouzské revoluce. Po jakobínské diktatuře 1793/94 reagoval negativně a vytvořil estetickou koncepci namířenou proti teroru revoluce. Jeho koncept estetického vzdělávání člověka se objevil v řadě dopisů, které Schiller psal 1793 knížeti Friedrichu Christianovi von Schleswig-Holstein-Augustenburg. Schiller zde praktický politický problém odpolitizoval, ale naopak zestetizoval. V dopise *Über die Grenzen der Vernunft* tvrdí, že jedinými hybnými silami pocitového (empfindsamen) světa jsou instinkty. Slovo "empfindsam", "vynalezené" v šedesátých letech 18. století Lessingem jako překlad anglického "sentimental", je přitom další z klíčových slov pro filosoficko-estetický vývoj Německa v poslední třetině 18. století, který se ovšem dotkl i mas obyvatelstva - jedním z hlavních dokumentů tohoto stavu je Haydenreichův spis "*System der Aesthetik*" z r. 1790. Schiller klade otázku, jak je možné, že stále existuje všeobecná nadvláda předsudků a zatemnění hlav při všem světle, které přinesla filozofie a zkušenost? Když to není ve věcech samotných, musí to tudíž být

něco v myslích či srdcích lidí, co stojí v cestě přijímání pravdy, i když je tak osvícená. Vzdělání ve schopnosti citů (Empfindungsvermögen) je tedy nejnaléhavější požadavek doby, protože vzbuzuje zlepšení úsudku či rozumu (Einsicht). Cesta k hlavě skrze srdce se musí otevřít.

Jak tedy možno vidět, koexistovaly v Německu v posledních dvou desetiletích 18. století jak osvícenství na jedné straně, tak Sturm und Drang, Empfindsamkeit a Schwärmerei na straně druhé, přičemž spolu ostře polemizovaly, ale navzájem se do určité míry i propojovaly.

V prostředí habsburské monarchie byla historická a intelektuální situace jiná než ve Francii či v Německu, proto osvícenství v Podunají lze s francouzským či německým srovnávat jen s jistou nadsázkou.

V rakouských, uherských i českých zemích zaujalo v důsledku historického vývoje v 17. a 18. století za vlády Habsburků v ideologické oblasti zcela dominantní úlohu katolické náboženství. Veškeré filosofické myšlenky tak byly konfrontovány s kritérii dobrého křesťana, jak je hlásala církev. To úzce souvisí s barokem, a to nejen jakožto termínem označujícím umělecký styl, i když nutno říci, že se stal ve střední Evropě takřikajíc masovou kulturou. Máme zde na mysli zejména barok jakožto komplexní životní styl. Na území monarchie došlo - na rozdíl například od Německa - k vytvoření silné pozdně barokní tradice. Musíme si uvědomit, že pozdní či vyznívajíc barok čtyřicátých až šedesátých let 18. století souvisel s pronikáním osvícenství do zemí velmi úzce. Také proto zde bylo osvícenství více než jinde spojeno s katolickým náboženstvím, i když bylo často namířeno proti určitým konkrétním církevním praktikám. Josef II. sice energicky zrušil řadu klášterů, z nichž mnohé měly staleté historické tradice, na druhé straně však zakládal kněžské semináře, zřizoval nová biskupství a staral se o duchovní správu.

Pojmy "osvícenství" a "josefinismus" nelze jednoznačně ztotožňovat. Obojí, tedy osvícenství i josefinismus souviselo nepochybně s rozkladem pozdně feudálních společenských vztahů. Zatímco ovšem osvícenství vedlo přímo k nahrazení feudálních struktur strukturami kapitalistickými (důsledně to ovšem provedla jen americká a francouzská revoluce), josefinismus se snažil nalézt východisko v historicky přechodných strukturách ještě pozdně feudálních. Jeho ideálem se stává "právní stát". Obě zpočátku zcela si blízká hnutí se postupně zcela rozcházejí. Josefinismem rozumíme především vládní praxi absolutistického státu v prostředí podunajské monarchie, která se dotýká všech oblastí společenského života v době, kdy ve společnosti již začínají působit některé prvky kapitalistické výroby a trhu, ale neexistuje zde ještě silná buržoasie.

Josefinismus nebyl ovšem časově vázán pouze na osobu Josefa II.; jeho kořeny sahají až do doby vlády Josefa I. K definitivnímu prosazení josefinismu jako osvícenského absolutismu došlo za vlády Marie Terezie a jejích synů Josefa II. a Leopolda II. Vidíme tedy, že tento proces smrti Josefa II. zdaleka neskončil. Navíc josefinské hnutí s osobou císaře mnohdy souviselo volněji nebo

jen málo. Důležitou roli hrál např. kancléř Kaunitz-Rittberg, který měl mnohdy na reformách významnější podíl.

Výše uvedená fakta ovšem nic nemění na skutečnosti, že to nejdůležitější, co tvoří obsah josefinismu, je řada reforem proběhnuvších v letech 1780 - 85. V té době byl prakticky zrušen význam císařského dvora, byly provedeny církevní reformy, rušeny kláštery, které se nezabývaly charitativní nebo vzdělávací činností; byl vyhlášen toleranční patent a zrušeno nevolnictví v českých zemích. To vše usnadnilo cestu pokrokům v medicíně a vědě i pozvedání literární a novinářské činnosti.

V habsburské monarchii existovalo ještě osvícenství jiné - osvícenství senzualistické, mající blíže k francouzským pozdně osvícenským "idéologům". Jejich činnost doznala největšího rozkvětu v devadesátých letech 18. století. Idéologové přitom nebyli čistými filozofy; spíše je zajímaly otázky vědecké, pedagogické a politické. Teprve jejich dílem končí na počátku 19. století pozdní osvícenství.

Původní význam slova ideologie je věda o ideách v senzualistickém slova smyslu, s určitými psycho-fyziologickými zásadami. Současně však byla ideologie metodologií odvozenou z díla hlavního představitele francouzského empirismu abbé Condillaca, který ve svém díle kladl důraz zvláště na pozorování a analýzu. Hlavní představou ideologů byla reforma vědy. Modelem jim přitom byla především d' Alembertova a Diderotova Encyklopedie, dílo Voltairovo a zejména Helvétiovo. Claude Adrien Helvétius (1715 - 1771) reprezentoval velmi výrazně myšlení vyšších vrstev francouzské společnosti, především finanční aristokracie. Snad proto byl oblíben ve srovnatelném prostředí i ve střední Evropě - ve vrstvách podnikatelské aristokracie. Byl obhájcem tolerance, spravedlivého a moudrého zákonodárství a především výchovy.

Důležitost, kterou osvícenství přikládalo výchově a vzdělávání, se zračí mj. i ve vytváření výchovných ústavů. Šlo zde nejen o to, připravit mládež na osvojení si nových osvícenských hodnot, ale vlastně o pokus rozbít patriarchální koncepci rodiny a školy. Tímto pokusem se stal filantropismus. Název dal novému hnutí Johann Bernhard Basedow (1723-1790), jenž r. 1774 založil v německém Dessau výchovný ústav "Philantropin". Výuka byla zaměřena především na zvládnutí cizích jazyků, důraz byl však kladen i na oblast morální. Slavily se zde literární svátky i svátky pod širým nebem, žáci hráli divadelní představení, chodili do přírody, byli vychovávaní v praktických předmětech, historii ap. Filantropismus se stal specifickým hnutím středostavovských vrstev. Byl určen pro děti nižší a podnikatelské šlechty, pro budoucí podnikatele, úředníky a obchodníky. Dítě bylo odebráno rodině, aby vyrostlo v přirozenou individualitu, která sama v sobě najde štěstí. V německy mluvících zemích měl filantropismus poměrně velmi dobrý ohlas.

Filantropismus měl blízko ke svobodnému zednářství, které právě koncem 18. století sehrálo nezanedbatelnou úlohu ve společenském vývoji v celé Evropě. Stručně řečeno, zednářské myšlení vychází z paralelismu, tj. z představy, že podobnost ovlivňuje a vysvětluje jevy vzájemně jinak nesouvisející. V instituci svobodného zednářství se setkávají všechny rysy doby osvícenství - racionalismus i senzualismus, rozum i cit, rokoko a klasicismus.

Zednářství se rozšířilo po celé Evropě již ve 30. letech 18. století. Stalo se ze sociálního hlediska jednou z nejdůležitějších forem společenských svazků; institucí, jež plnila funkce propagace a koncentrace osvícenských a josefinských idejí. Přitom jeho vývoj probíhal zhruba ve dvou směrech. První z nich se snažil zednářství odvodit od středověkých rytířských řádů, tedy na katolickém základě, s pevně stanovenými vědeckými úkoly encyklopedického charakteru. Druhý chápal zednářství jako societum, jejímž úkolem je zabývat se vzděláním a zkoumáním. Účelem mělo být nalezení uspokojení mysli a především štěstí člověka. Zde tedy vidíme přímou návaznost na Helvétia, který napsal, že "štěstí člověka je nutno založit na přirozenosti a podporovat osvícenství, jež umožňuje toto štěstí poznávat."

Typologie "osvícence": osvícenec jakožto sociální typ druhé poloviny 18. století byl mužem vědy, cestovatelem, mužem obdivujícím ženskou krásu, mužem literatury a krásné korespondence, často svobodným zednářem, mužem prodchnutým duchem zkoumání a kritického bádání. Dodejme, že pro pozdní osvícence byl vztah k ženě velmi důležitý; poslední desetiletí 18. století jsou ve Francii, ale i jinde v Evropě spíše dobou velkých rousseauovských citů a něžných přátelství ve stylu Nové Héloisy.

Na přelomu 70. a 80. let 18. století vznikala řada dalších tajných společností, jako byli například rosenkruciáni, ilumináti ap. Tyto společnosti měly poměrně důležitou roli ve vývoji vědeckého programu osvícenství a v procesu institucionalizace vědy. Přinesly však s sebou též nejrůznější esoterické, magické a alchymistické praktiky. Cílem těchto společností bylo objevit *alchymii štěstí*, o níž věřili, že ji lze objevit či vynalézt - analogicky s alchymii kovů.

Francouzská revoluce postavila před lidstvo nové problémy i nová řešení. Ztroskotala osvícenská vize člověka postupujícího stále vpřed ke svému štěstí, vize ideálního světa rozumu. Na tyto skutečnosti muselo reagovat i pozdní osvícenství, které si sice stále udržovalo svou víru v pokrok a ideální říši Rozumu, ale pozvolna se měnilo v "idéologii" věřící v sílu vzdělání, vědeckého bádání a politicky je přívržencem spíše konstituční monarchie.

A právě v této pohnuté a politicky, sociálně i filosoficky komplikované době dochází v Evropě k obecné změně mentalit. Mentality = „... automatické, každodenní, neosobní stereotypy v lidském životě“ (Jiří Kroupa, *Alchymie štěstí*, viz bibliografie k předmětu). Centrem vytváření mentalit je společnost, dvůr, slovo, obraz, ale dochází i k zpětnému působení mentalit na tyto

skutečnosti. To vše má svůj význam v době osvícenství. Ve druhé polovině 18. století musíme stále ještě počítat s několika typy mentalit: stojí zde stará mentální schémata proti novým, barok a osvícenství".

Součástí mentálních dispozic pozdního osvícenství se staly nové hodnoty: štěstí, svoboda, láska a ideály harmonie. Mezi nimi bylo štěstí novou hodnotou 18. století par excellence. Stejně jako osvícenství znamená vlastně nahrazení teologie filosofií, i štěstí je přeneseno ze sfér nadzemských do skutečného života jedince. Základ pro štěstí osvícenci většinou hledají v mravnosti, v souladu člověka se sebou, v představách o přátelství.

V druhé polovině 18. století je také nově prožíván čas, respektive dlouhotrvající čas. V době osvícenství se totiž důsledněji mění vztah k historii. Ta se stávala kritickou vědou. K tomu, aby se však takovou vědou stala, muselo dojít ke změně mentalit. První psychologickou podmínkou dlouhotrvajícího času je optimistická vize času, druhou podmínkou pak kontinuita toho, co bylo, je a bude v jednom časovém úseku.

V době osvícenství je prožíván též pokrok. Je stále více věcí, více a lepší technologie, objevují se nové vynálezy, na knižním trhu je více knih, život člověka je delší, prožití smrti je těžší, počet lidí se zvětšuje a člověk má stále více moci nad přírodou. J. J. Rousseau sice postavil proti sobě vědecko technický pokrok a pokrok svobody a štěstí, ale zůstal v podstatě osamocen.

Se změnou mentalit souvisí také korespondence jako součást životního stylu. Psaní dopisů se stalo prvořadým zdrojem putování myšlenek. Formou dopisů je psána i beletrie a dokonce i vědecká pojednání. Z oblasti beletrie jmenujme alespoň Nebezpečné známosti Ch. de Laclose, z filosofie pak J. G. Herdera.

Jak zřejmo, osvícenství na jedné straně a hnutí směřující k romantismu (Empfindsamkeit, Sturm und Drang) na straně druhé se navzájem prolínaly. Dělo se tak jednak na půdě filosofie, která se zabývala především otázkami pravdy a humanity, ale i v celé řadě dalších oblastí, mezi něž patří i hudba.